

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. В. Трофимов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.peoples-rights.info/2010/11/multikulturalizm/> 2. Thilo Sarrazin Deutschland schafft sich ab. – DVA Verlag München. S.21. 3. Як Німеччина стала країною мігрантів. Центр регіонального розвитку «Співпраця без кордонів». 4. Убальдо Виллани – Любелли. Преодоление мультикультурализма. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: rusmir.in.ua 5. Борис Кагарлицкий «После мультикультурализма». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.antifa.ru/5945.html> 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svpressa.ru/society/article/38872/> 7. Германия променяла мультикультурализм на Четвертый рейх. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ttolk.ru/> 8. Э. Таривердиева. Немецкие будни арабских районов Германии. – Новое Восточное Обозрение. 10/11.2011. 9. Barbara Dietz Osteuropäische Migranten in Deutschland: Neue Aspekte der Ost – West – Wanderung. – 2006. – 28 S. 10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.emnid.de.

УДК 325 + 323.2

Ткаченко І. В.

КРИЗА ІДЕЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ: ЕКОНОМІЧНИЙ І РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИКИ

У статті розглянуто кризові явища в системі європейської політики мультикультуралізму. Доведено, що зростання негативного сприйняття мультикультуралізму європейцями значною мірою обумовлено економічними і релігійними чинниками.

Ключові слова: мультикультуралізм, світова фінансова й економічна криза, іслам і мусульмани Європи, ризики мультикультурності.

В статье рассмотрено кризисные явления в системе европейской политики мультикультурализма. Доказано, что рост негативного восприятия мультикультурализма европейцами в значительной мере обусловлено экономическими и религиозными факторами.

Ключевые слова: мультикультурализм, мировой финансовый и экономический кризис, ислам и мусульмане Европы, риски мультикультурности.

In the article the problem of crisis phenomenon in the system of European multiculturalism policy was examined. It was shown, that the increase of multiculturalism negative perception is in a great measure determined by economical and religious factors.

Keywords: multiculturalism, world financial and economical crisis, Islam and Muslims of Europe, risks of multiculturalism.

Світова фінансова криза у 2008 р. не лише показала вразливі місця сучасного суспільства тотального споживання, але й наочно продемонструвала, особливо на прикладі Європейського Союзу, що соціальна модель, направлена на формування суспільства, у якому б мирно

поєднувалися різні за типом культури, ще якось працює в умовах благоденства, але буквально тріщить по швах, коли криза економічна та духовна в суспільстві змушує по-іншому поглянути на проблему співжиття у поліетнічному та полікультурному середовищі.

Ідеться про мультикультуралізм, доктрину, яка з 70 – 80 – х рр. ХХ ст. стає переважаючою ідеологічною установкою та офіційно підтримуваною доктриною спочатку в Канаді, а трохи згодом і в США. З 90 – х років ХХ ст. концепцію мультикультуралізму починають сприймати як міжнародну норму яку підтримують і просувають міжнародні інституції і лоббі, які захищають права різноманітних меншин, часто забуваючи при цьому, що більшість також має ідентичні права.

Особливо це проявляється в сучасній Європі, де меншини і захисники їх інтересів активні як ніде у світі. Тотальний лібералізм, свобода особистості і практично повний захист її прав на самовираження зі сторони держави, помножені на високий рівень життя, який забезпечується високими соціальними стандартами, до певного часу, а точніше до осені 2008 р., слугували надійним підґрунтям для розвитку і втілення на практиці ідеї мультикультуралізму і мирного співжиття різних культур в об'єднаній Європі.

У широкому сенсі мультикультуралізм використовують для позначення політики держав і об'єднань на зразок Євросоюзу не тільки щодо етнічних, але й мовних, релігійних, регіональних, економічних та інших культурних ідентичностей. У цілому мультикультуралізм можна представити як соціальну систему, при якій в одній країні або об'єднанні, на зразок ЄС, можуть співіснувати культури, які живуть за різними соціальними нормами. На побутовому рівні це виглядає як мирне співжиття общини, в якій один сповідує католицизм, другий живе за нормами шаріату, третій є атеїстом, який байдужий до тих культів, що сповідують його сусіди. При цьому, усі вони виявляють повну повагу до свого оточення і не нав'язують йому свої погляди і поведінкові стереотипи.

У даній роботі ми обмежимося розглядом економічної та етнічної складової європейського мультикультуралізму, аналіз яких засвідчує наявність кризових явищ у системі, яка ще кілька років тому виглядала найбільш прийнятною для Європи, традиційно багатокультурної і багатоетнічної.

Вивчення кризи ідеї європейського мультикультуралізму має важливе значення для України, яка має серйозні проблеми в площині визначення національної ідентичності, і для якої дослідники, наприклад, А. Колодій, пропонують у якості вирішення проблеми належним чином адаптовану до специфічних умов української держави концепцію ліберального мультикультуралізму [8].

Що ж стосується досліджень мультикультуралізму, зокрема, ліберального, слід відзначити праці канадського філософа В. Кимлічки [7], який є одним із adeptів експорту канадської версії мультикультуралізму в

інші країни світу, Ч. Тейлора, який досліджує витоки ідеї визнання рівної цінності різних культурних ідентичностей [13], Б. Пареха, який слушно зауважив, що мультикультурні спільноти у їх сучасному вигляді є новим явищем для нашої епохи і породжують такі теоретичні і політичні проблеми, які не мають аналогів в історії [1].

Що ж стосується українських вчених, то на сьогодні вони лише почали досліджувати теорію і практику мультикультуралізму і поки що його системні дослідження попереду. У цілому вони згадують про нього як про щось чуже для нашого розуміння та віддалене від потреб української держави і її громадян [9]. Серед представників наукової спільноти, які пропагують ліберальний мультикультуралізм, слід згадати А. Колодія, який вважає його найбільш прийнятним способом втілення в життя зваженої етнонаціональної політики української держави [8]. Мультикультуралізм вивчають такі дослідники, як А. Гордієнко [3], С. Дрожжина [4], В. Мамонова [10], яка визначає європейський мультикультуралізм як вимушену політику, І. М'язова та багато ін.

Переходячи безпосередньо до предмету даного дослідження, слід зауважити, що сьогодні про мультикультуралізм як доктрину, що зазнала невдачі або навіть провалилася в країнах Європейського Союзу, досить часто згадується у світових ЗМІ і у багатьох виступах європейських політиків, і не лише правого толку. Із подібними заявами в розпал фінансової кризи виступали, зокрема, А. Меркель, Д. Камерон, Н. Саркозі – канцлер Німеччини, прем'єр – міністр Великобританії та президент Франції відповідно.

Їх заяви щодо провалу політики мультикультуралізму свідчать про посилення негативних настроїв та сприйняття такої політики звичайними європейськими громадянами. На фоні зростання соціальних проблем, росту безробіття та загострення суперечностей всередині ЄС мультикультуралізм став мішенню для гострої критики, яка дозволяє говорити якщо не про провал, то як мінімум кризу самого явища мультикультуралізму в сучасній Європі.

По всій Європі симптоми кризи мультикультуралізму є очевидними. Вони виражаються, з однієї сторони, в рості ксенофобських настроїв та нетерпимості корінного населення, а з іншого – зростанням обособленості більшості мігрантів, які не бажають інтегруватися в європейське суспільство. Виступи провідних європейських політиків показують, що основні причини таких стверджень лежать в економічній площині. Міграція, релігійні чинники становлять не менш важливу причину поразки побудови мультикультурного середовища в ЄС.

Виступаючи на конференції молодіжної організації Християнсько-демократичної партії в Потсдамі, Ангела Меркель заявила, що емігранти, які приїждять до Німеччини, повинні говорити німецькою мовою, оскільки лише в такому випадку вони можуть стати повноцінними учасниками ринку праці. «На початку 1960 – х наша країна запросила іноземних робітників в Німеччину, і тепер вони тут живуть. Деякий час ми самі себе

обманували і говорили собі: «вони у нас не залишаться, коли – небудь вони пойдуть», але так не відбулося. І, звичайно ж, наш підхід полягав у мультикультуралізмі, у тому, що ми будемо жити поруч і цінувати один одного. Цей підхід провалився, абсолютно провалився» [11].

Витоки такого провалу слід шукати в економічній площині. Після Другої світової війни Європа хотіла змінити своє обличчя, особливо на фоні «вирішення» проблем співжиття різних культур в одній державі нацистською Німеччиною. Саме тому ідеї мультикультуралізму, запозичені з іншого боку Атлантики, на фоні почуття вини перед самими собою і своїми колоніями, які отримали незалежність, так добре прижилися в країнах Європи.

На нашу думку, мультикультурна Європа була б реальним явищем, якби лишилася «рідною у собі», без використання неконтрольованої міграції з колишніх колоній, перед якими у європейців залишилося гіпертрофоване почуття провини за минулі колоніальні страждання. Однак у 60 – і роки, як про це і говорила А. Меркель, виявилось, що для підтримки бурхливого післявоєнного економічного розвитку на фоні демографічної кризи у розвинених країнах Європи, банально не вистачало робочих рук, а ті, що були в наявності, не хотіли працювати на «брудних» роботах. Саме останню нішу зайняли мігранти із найвіддаленіших куточків земної кулі, які належали раніше якійсь із європейських колоніальних імперій. Крім низького рівня кваліфікації, бажання паразитувати на європейській соціальній системі, не даючи нічого взамін, мігранти виявилися стійкими щодо несприйняття європейських цивілізаційних цінностей, особливо релігійних, адже вони уже мали цілий набір потужних поведінкових і ціннісних установок, які спокійно застосовували у нових умовах, не зважаючи на почуття і інтереси корінного населення, яке в свою чергу, змушене було з цим миритися.

Саме на це звернув увагу Н. Саркозі, говорячи про те, що французька система інтеграції виявилася неефективною, оскільки інтеграції як такої не відбулося. «Правда в тому, що ми в усіх наших демократичних спільнотах занадто сильно стурбовані ідентичністю тих, хто приїжджає, і недостатньо – ідентичністю тих, хто їх приймає». За його словами, іммігранти повинні ставати частиною національного французького співтовариства і поважати місцевий спосіб життя. «Французька національна спільнота не хоче змінювати свій спосіб життя, рівність між чоловіками і жінками, вільне відвідування дівчатками школи. Ми не хочемо показного відправлення релігійних обрядів на вулиці» [15].

Проблема ідеї мультикультуралізму по – європейськи, очевидно, полягає у тому, що вона виходить із ідеї паралельного розвитку в межах однієї держави кількох різних етнічних культур, із яких жодна не визначається націєтворчою і державотворчою. При цьому національна ідентичність корінного населення розмивається і може бути поступово підмінена аж ніяк не ліберальною ідентичністю мігрантів.

Адже мультикультуралізм мігранти сприймають (ми всі рівні в етнокультурному розумінні) як право зневажати етнокультурну ідентичність корінного населення тих країн, куди вони приїхали на постійне проживання, як право безсоромно витискувати їхню культуру на маргінес, захоплюючи дедалі нові культурні простори для своєї ідентичності за рахунок корінного етносу [9].

Проблема сприйняття мультикультуралізму мігрантами полягає у тому, що мультикультурність по – європейськи полягає у відсутності не лише ряду стимулюючих факторів – стимулу легально працювати і стимулу переймати національні цінності, – але і мінімуму необхідних факторів примусу. Надзвичайно широкі права етнічних, культурних, ісламських релігійних поки ще меншин ніяким чином не урівноважуються комплексом громадянських обов'язків, а система інститутів, які покликані сприяти їх інтеграції у соціум, функціонує виключно у популістських цілях, а також задобрювання згаданих меншин і заспокоєння більшості населення [12].

Найбільш яскраво ми можемо бачити таку ситуацію на прикладі Великобританії, яка переживає сьогодні період гострої кризи і невдоволення чужим (ісламським) культурним елементом, у якому економічний фактор слугує більше елементом політичної риторики, аніж реальною причиною кризової ситуації. Так, британський прем'єр – міністр Девід Камерон вважає, що потрібно раз і назавжди відмовитися від проваленої політики мультикультуралізму і більш агресивно захищати західні ліберальні цінності.

За словами Камерона, доктрина мультикультурності стимулює життя у відокремлених, відділених одна від одної етнічних общинах, тоді як для того, щоб попередити розповсюдження екстремізму, британці потребують більш визначеної і чіткої національної ідентичності. «Нам потрібно відмовитися від пасивної толерантності останніх років на користь більш активного і сильного лібералізму» – заявив він у своєму першому виступі про радикалізм і витоки тероризму [5].

Цим виступом Д. Камерон звернув увагу на релігійний чинник, який позначився на негативному сприйнятті ідеї європейського мультикультуралізму та запропонував проводити більш жорстку політику по відношенню до груп, які пропагують ісламський екстремізм. Наочним прикладом, що демонструє «переваги» мультикультурності в Британії, слугує запровадження так званих «шаріатських патрулів» у Лондоні. Дика для цивілізованої Європи ще декілька десятиліть тому ситуація, коли у столиці Великобританії ісламісти проводять нічні рейди, караючи корінних жителів за «неналежну поведінку» (у категорію неприпустимих дій входять розпивання алкоголю, занадто відвертий одяг або ж просто зовнішня реклама) та «порушення мусульманської території» [6], свідчить, що радикальні представники мусульманської молоді зовсім інакше сприймають мультикультуралізм, а відтак і власні громадянські права і

обов'язки, аніж це намагаються представити поборники і захисники прав меншин.

Якби це були поодинокі випадки, можна було б закрити на це очі і розглядати як прояви становлення справжнього мультикультурного суспільства. Однак в умовах економічної кризи, а також беручи до уваги те, що мігранти здебільшого належать до найбільш маргіналізованих прошарків суспільства, посилення радикальних настроїв у їх середовищі неминуче.

Неспроможність держав інкорпорувати осіб з відмінними від ліберальних європейських ціннісними установками в силу тих чи інших обставин виносить на порядок денний питання, а що ж взагалі робити далі з цим мультикультуралізмом? Адже стало зрозуміло, що мультикультуралізм як політика рівних можливостей для усіх: і корінних жителів, і мігрантів, виглядає привабливо лише в теорії. Так зване «відновлення історичної справедливості» на практиці призвело до того, що некорінні етноси і общини мають набагато більше прав, аніж корінні європейці, які живуть поруч із ними.

Крім того, що мігранти, більшість яких живе на соціальну допомогу, відають перевагу соціальному утриманню як основному способу життя, своїм життям дають привід для росту ксенофобії та расизму у своєму оточенні, економічний спад у країнах Євросоюзу викликав цілком очевидну ідеологічну кризу, на фоні якої зростає усвідомлення того, що ідеологія мультикультуралізму, що працювала ще декілька років тому, сьогодні виглядає як помилкова.

Переваги мультикультуралізму яскраво продемонструвала Швеція, прийнявши його у 1975 р. Три законодавчо відображені принципи: однаковий рівень життя для груп меншин та іншого населення країни; вільний вибір між етнічною ідентичністю і шведською культурною ідентичністю; партнерство, що означає забезпечення таких взаємовідносин у професійній сфері, які дозволили б кожній особі користуватися привілеями, які надає спільна робота [4, 102], були тим підґрунтям, на якому повинно було будуватися нове європейське суспільство.

Однак на сьогодні необдумана економічна політика в країнах мультикультурного Європейського Союзу призвела до погіршення благополуччя окремих соціальних верств, зростанню соціальної напруги та безробіття. Провал політики мультикультуралізму, соціальної, демографічної і релігійної політики в ЄС засвідчує значна криміналізація окремих груп у суспільстві, посилення почуття утиснення у правах, у їх середовищі, позбавлення доступу до благ, якими, на їх думку, розпоряджаються представники інших етнокультурних спільнот.

Проблеми мирного співжиття різних культур виникали і раніше, але ніколи до цього не стояли так гостро. Антиемігрантські настрої посилюються практично у всіх країнах ЄС. Так, наприклад, в Іспанії вони істотно посилюються внаслідок глобальної економічної кризи, оскільки на фоні 26,5% безробіття (найвищий показник в Європі) переселенці

сприймаються як конкуренти у боротьбі за робочі місця. Все більше поширюється думка, що їм віддається перевага при отриманні соціальних послуг та виплат. У повсякденних розмовах іспанців, які торкаються теми мігрантів, звичайними стали слова «нашестья», «лавина», вирази «ми стаємо іноземцями», «настане час, коли іноземців стане більше, аніж іспанців» [16].

У той час, коли життя погіршується внаслідок економічних проблем, не потрібно далеко ходити, щоб знайти винних – з одного боку – це мігранти, які не бажають ставати частиною суспільства, в яке вони потрапляють, з іншого – корінне населення, яке не дає можливості для кращого життя приїжджим, оскільки займають кращі від них стартові позиції.

Разом з тим посилення критики мультикультуралізму в Євросоюзі є негативною реакцією європейців на масову міграцію із країн, що розвиваються. Уряди країн ЄС збільшили фінансування програм по інтеграції мігрантів у європейське суспільство, скоротивши натомість видатки на соціальне забезпечення власного населення. Між тим, утворення емігрантських гетто, районів їх компактного проживання, куди не бажано потрапляти людям з білою шкірою, паралельних спільнот, емігрантські бунти і виступи в багатьох країнах Європи переконують корінне населення у тому, що обіцяного їм взаємного проникнення, збагачення та розвитку культур не відбулося [2].

Подібні настрої панують серед корінного населення Європи не лише на Піренеях, але і у Франції, Німеччині і т. д. І це не дивно – адже ніхто раніше не думав (знову звертаємо увагу на виступи А. Меркель), що з якогось моменту друге покоління мігрантів, яке вже мало повноцінне громадянство в країнах Європи, відмовиться вивчати мову нової Батьківщини та інтегруватися, а почне жити на соціальну допомогу (десять дітей, на кожен з яких батьки отримують допомогу і не працюють, є типовим явищем для сімей мігрантів у Європі), розмовляти виключно на мові предків, та продовжувати сповідувати звичай далекої країни походження, які можуть полягати в розведенні жертвних тварин на балконах і їх прилюдне забивання на вулицях.

Відтак, беручи до уваги написане, можемо від економічних чинників перейти до релігійних, які не менше, а можливо й більше сприяють кризовим явищам європейської мультикультурності.

На відміну від попередніх міграцій в Європі, які ментально, релігійно та культурно були близькими одна одній, післявоєнна хвиля належить до інших, не християнських культур, зокрема ісламської, що ускладнює асиміляцію її представників у європейське суспільство. Якщо раніше Західну Європу заселяли лише європейські християни, то тепер до них додалися представники усіх культур світу. Особливо помітними є протиріччя між західними ліберальними цінностями та установками, які привносять в Європу мігранти – мусульмани.

Мусульмани, які в пошуках кращого життя залишають свої країни, приїжджають в суспільство, яке далеко просунулося в плані секуляризації і перетворення релігії на особисту справу кожного громадянина. Норми і спосіб життя секуляризованого європейського суспільства викликає не лише незрозуміння, але дуже часто відторгнення у багатьох послідовників ісламу, сутність якого – у злитті релігії, держави і суспільства. Мусульманам, основа буття яких – патріархальна сім'я, де домінує воля батька, незрозумілий світ, у якому існує рівність статей, і жінки можуть займати керівні посади.

Сприймаючи окремі західні цінності (високий рівень життя – єдина реальна причина, по якій вони сюди приїхали), мусульмани в цілому є прихильниками традиційних для себе норм поведінки. Так, більшість мусульманок, у тому числі й молодих, не відмовляються від носіння хіджабу, який перетворюється для них у демонстрацію приналежності до ісламу, свого роду бар'єр, який відділяє їх від «невірних жінок».

Усе це є симптомами того, що в країнах Європейського Союзу відверто спостерігаються ознаки кризи міжкультурного діалогу, що виражається з одного боку, у рості ксенофобських настроїв і расизму корінного населення, а з іншого боку – в настроях багатьох мусульман, які тримаються відокремлено.

За таких умов мультикультуралізм звучить як пісня, що вже віджила своє і потрібні нові рішення для налагодження нормального діалогу культур. Причина кризи здавалося б такої прогресивної ідеї полягає не в тому, що емігранти, живучи в Європі, мають право зберігати свою мову, релігію, культуру і самобутність. Корінь зла, на думку відомого російського експерта Емілія Паїна, у тому, що «концепція мультикультуралізму» починалася з благих намірів, однак з часом стала протилежною самій собі, у ній виродилися усі гуманістичні ідеї, і вона вже не залишає місця свободі людини [14].

На превеликий жаль, «нові європейці» не хочуть оволодівати новою мовою, знайомитись з культурами Європи, ігнорують суспільні інституції, віддаючи перевагу власному суспільному середовищу. Вони часто не лише зберігають свою релігію, а це здебільшого іслам, але й обирають її найбільш екстремістські прояви. Останні парламентські вибори в країнах Європи показали, що багато корінних європейців стали більш радикально налаштованими і не бояться показати себе нетолерантними по відношенню до мігрантів. Вони масово голосують за представників правих партій, які обіцяють повернути країни до традиційного європейського укладу життя та боротися з радикальним ісламом.

Таким чином, можемо пересвідчитися, що мультикультуралізм по-європейському на сьогодні переживає серйозну кризу. Її основою є, зокрема, економічні та релігійні чинники, що виражаються у протистоянні корінного населення і емігрантів, християнського світогляду цінностей та ісламу, ліберального західного суспільства і патріархального ісламу. На жаль, доводиться констатувати, що попри наміри втілити в життя ідею

мультикультурності, на практиці країнам ЄС не вдалося подолати розриву у ментальному, культурному, соціальному, релігійному та економічному відношенні між приймаючим суспільством та емігрантами.

І тепер, говорячи про подолання кризи ідеї європейського мультикультуралізму, необхідно спочатку ставити питання, поставлені Д. Камероном щодо груп, які пропагують ісламський екстремізм: «Чи вірять вони в універсальний принцип прав людини – у тому числі в права жінок і представників інших релігій? Чи вірять вони у рівність усіх перед законом? Чи вірять вони в демократію? Чи підтримують вони інтеграцію – чи, навпаки, сепаратизм?» [5]. Правильною відповіддю для мультикультурного суспільства є «так» за всіма позиціями, але констатуємо, що Європі, на сьогодні, до повного порозуміння у цих питаннях ще дуже далеко. Саме тому ми й ведемо мову про кризу європейського мультикультуралізму.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Parekh B. What is multiculturalism? [Electronic resource]. – Regime of access: <http://www.india-seminar.com/1999/484/484%20parekh.htm>.
2. Большова Н. Мультикультуралізм: провал или кризис? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mgimo.ru/news/experts/document215823.phtml>.
3. Гордієнко А. Концепція мультикультуралізму в сучасному науковому дискурсі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2012/178-166-4.pdf>.
4. Дрожжина С. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 96 – 106.
5. Европейские лидеры призывают забыть о политике мультикультурности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zn.ua/SOCIETY/evropejskie_lidery_prizyvayut_zabyt_o_politike_multikulturnosti.html.
6. Ісламісти проводять рейди в Лондоні, караючи корінних жителів за порушення мусульманської території [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/svit/islamisti-provodiyat-reydi-v-londoni-karayuchi-korinnih-zhitteliv-zaporushennya-musulmanskoji-teritoriyi.html>.
7. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин. – Х.: Центр освітніх ініціатив; Демократична освіта, 2001. – 173 с.
8. Колодій А. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах із неконсолідованими націями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://political-studies.com/wp-content/uploads/2012/05/Kolodij-2011-81.pdf>.
9. Лосев І. Мультикультуралізм а – ля малорюс. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=2009.
10. Мамонова В. Мультикультуралізм: різноманітність і множество. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://credonew.ru/content/view/606/32/>.
11. Меркель заявила о провале мультикультуралізма. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/russian/international/2010/10/101016_merkel_multiculturalism_failed.shtml.
12. Мультикультуралізм: ідеологія та практика в сучасному європейському контексті. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istfak.org.ua/files/gaznoe/multikultur.pdf>.
13. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання». – К.: Альтерпрес, 2004. – 172 с.
14. Ткаченко В. Кризис мультикультуралізма и проблемы единого образовательного поля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/podrobnosti/krizis-multikulturalizma>.
15. Услід за Меркель і Камероном про провал політики мультикультуралізму заявив Саркозі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/16908>.
16. Хенкін С. Испанское общество: испытание миграцией. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://russian-council.ru/inner/?id_4=112.